The Comparative Study of Barsom(branch) in Religious Monuments of Zoroastrianism and Ancient Motifs of Iran

Ali Asghar Mirzaei[*]
Mohammad Mirzaei Rrashnoo[**]

Abstract

Religious symbols and elements are integral and sacred part of one religion that sometimes play central role in religious ceremonies and while they are symbols of worshiped God, they are a link between other symbols, too. Barsom is among sacred religious symbols and elements that has a strong presence in both religious and historical texts and ancient motifs and this subject help us while we study the texts and motifs comparatively, we can deal with this question what evolution ,this Barsom has experienced in history of ancient Iran. According to Zoroastrian texts, Barsom was cluster or branches of sacred plant or tree of houm or pomegranate which was being used by Zoroastrian person in religious ceremony and in order to praise and worship the Creator and gods and for endowments that allow human and animal life. Barsom was representative of presence of God's elements of plants and peremptory God in religious ceremonies and a means of holding religious worship celebration for creation of plant. Zoroastrians considered the sacred and divine value and history for Barsom and by creating a relationship between gods, kings and heroes in ancient times, they added value to the ceremonies and redoubled adherents and religious people's faith to ritual symbols. Also, ancient motifs confirm the evidence of Zoroastrian texts based on Barsom usage in religious ceremonies. Ancient objects and motifs such as bronzes of Lorestan to lithography of Sassanid era, that belong to religious places, emphasizes on religious importance of this sacred element in Iranian religions. Existence of Barsom in religious and holy places such as temples (Sorkh dam and Jeihoon), catacomb and in kings' coronation ceremony also reflects the religious and political aspect of Barsom.

The existing branch of plant in bronzes of Lorestan which possibly belong to Fe-II and Fe-III, it seemed to be the first signs of Barsom in history of Iran which first were appeared as a branch of date palm or pomegranate tree but later the role of Barsom has been more important in Davud's shop catacomb that probably belongs to Mede period, and in next changes until the end of Sasanian periods, increased to several branches of plants or trees. In Jeihoon treasure that probably belongs to Achaemenid period, the role of this branch or plant on votive plaques that the clergyman wear, reflects the another evolution of this sacred religious symbol. Also, obtained firebox of Cappadocia who was a member of Achaemenid empire at that time, has the magi material role in four sides of itself that is on hand of prayer

[*] Assistant Professor, Department of History, Arak University, Arak, Iran (Responsible author)
amirzaiy@gmail.com

[**] M.A. Graduate of Archaeology, University of Sistan & Baluchestan, Zahedan, Iran
kasit_rashnoo@yahoo.com

Received: 04.02.2017 Accepted: 23.01.2018

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

and praise. This tradition was continued in Seleuci and Parthian periods , in Fars that partakes governed and in stone motif near Perspolis that a clergyman was seen with camouflage and Barson. In great statues of Antiochus III, Apollo or Mehr, Zeus in Nimrudagh, Izadmehr was seen holding a Barsom and this is representing of new evaluation that this sacred plant which in the past was used in Mogan's hand and in prayer ceremony, in this works, was seen in great Izad's hand and in coronation petroglyph of Ardeshir II in Tagh bostan, he is holding a Barsom in his hand ,too. Petroglyph of Ardeshir Babakan in Naghshe Rostam shows the scene that Ahouramazda bestowed kingdom, authority and king's spirituality position to the founder of Sassanid kingdom in the form of ring symbol and Barsom.

So, in adaptive approach, we can describe the discrepancies and subscriptions of Barsom usage in this way that Barsom in its evolution of Lorestan bronzes to Petroglyph of Ardeshir Babakan and Tagh bostan, was used to perform ceremonies and spiritual rites in religious ceremony and this sacred branch apparently in the first usage was in the authority of religious people who used them as a plant symbol of creation in their prayer and praise ceremonies. This issue was continued even after that religious ceremonies were affected by Zoroastrian beliefs and Zoroastrian religious people. But in the last step of its evolution, it was affected by religious politics of Sasanian kingdom and its royal ideology and converted to symbol of political and religious / spiritual power of kings. In another words, the sacred branch from religious and ritual ceremony was converted to political and religious symbol of a powerful king. It seems that the kings and Zoroastrian religious people with representation of Barsom in hands of goddesses such as Ahoramazda and Mehr and bestowing it to Kings in enthronement ceremonies that were represented bestowing political and religious power from Godessto kings, actually considered Barsom as a symbol of their legal power and linked religion to politics.

Keywords: Barsom, Zoroastrianism, lithography, religious symbols, plant.

Bibliography

- Estrabo, 2003, Estrabo's Geography, translated by Sanatizadeh Homayoon, Tehran, Afshar Yazdi's Endowment Foundation Press, First edition.
- Bois, Meri, 1996, The history of Zoroastrian religion, translated by Sanatizadeh Homayoon, Volume 1st , Tehran, Second edition.
- Bois, Meri, 2010, Zoroastrians,their beliefs and religious rituals, translated by Bahrami Askar, Tehran, Gognos, Fifteenth edition.
- Bois, Meri, Grand, Frantz, 1996, The history of Zoroastrian religion after Eskandar Gojasteh, translated by Sanatizadeh Homayoon, Volume 3rd , Tehran, Toos Press, First edition.
- Pope, Arthur, Akraman, Filis, 2008, A survey of Persian Art, Volume 7th, Edition under control of Parham Sirus, Tehran, Scientific and cultural, First edition.
- Pour Davud, Ebrahim, 2001, Yesna, Tehran, Asatir Press, First edition.
- Pour Davud, Ebrahim, 1968, Yashts, Volume 1st , Tehran, Ministry of Culture and Arts press, Second edition.
- Jali moghadam, Masud, 2005, Zarvani rituals: Mystical-Philosophical school of Zoroastrianism based on authenticity of time, Tehran, Amir kabir Press, First edition.
- Dehkoda, Ali akbar, 1998, Persian Dictionary, Tehran, Tehran University Press.

- Donamz, Shokat, Irvani ghadim, Farshid (spring and summer in 2007), Fire ritual in Cappadocia, translated by Ajorlo Bahram, Archaeologist's message Journal, forth year, number 7th, pp 61-62.
- Zener, R.C, 2005, sunrise and sunset of Zoroastrianism, translated by Ghaderi Teymour, Tehran, Amir kabir Press, First edition.
- Zener, R.C, 1996,Zarvan or mystery of Zoroastrianism, translated by Ghaderi Teymour, Tehran, Fekre rooz Press, First edition.
- Sarfaraz, Aliakbar and Firoozmandi, Bahman, 2008, Archaeology and art of historaical periods (Mede, Achamenian, Parthian,Sassanian), Tehran, Marlic Press, Fourth edition.
- Nashayest, Shayest, 1990, Mazdapour Katayoon Transcription and translation , Tehran, Cultural studies and Research Institute, First edition.
- Ferdoosi, Abolghasem, 2010, Full Divane Shahnameh Ferdoosi, Tehran, Adineh Sabz Publisher, Second edition.
- Ferdoosi, Abolghasem, 2012, Shahnameh, Pour Hossain Pezhman, Tak bok Publisher.
- Faghihi mohades, Farideh, 2013, Victim in Divine religions, Adel zadeh Parvaneh as a editor, Tabriz, Mola Ali Press, First edition.
- College, Malkoom, 2009, Parthians, treanslated by Rajab niya Masud, Tehran, Hirmand Press, Fourth edition.
- Courtis, John, 2006,Ancient Iran narrated by Museum of Britain, translated by Basir Azar, Tehran, Amir kabir Press, First edition.
- Ghirshman, Roman, 1991, Iranian Art in Parthian and Sassanian era, translated by Fareh vashi Bahram, Tehran, scientific and cultural press, Second edition.
- Ghirshman, Roman, 2011, Iranian Art in Medes and Achaemenid era, translated by Behnam Eisa, Tehran, scientific and cultural press, Third edition.
- Marie koch, Heide, 2008, From Darius' saying (in German:Es Kundet Dareios der Konig), translated by Rajabi Parviz, Tehran, Karang Publishing, Thirteenth edition.
- Mohammad panah, Behnam, 2007,The old country(collection of ancient Iran's arts in great museums of the world), Tehran, Sabzan Press, Third edition.
- Mohammadi far, Yaaghob, Amini, Farhad, 2015, Archeology and Sassanian art , Tehran, Shapikan Publisher, First edition.
- Mola zadeh, Farokh(Bita), Firebox of Medes and Achaemenid era in Cappadocia (Minor Asia), Human sciences Research center and cultural studies of Comprehensive Human sciences portal, pp 15-31.
- Mirmohammadi Tehrani, Niloofar, 2001, Study and classification of Lorstan's Boronzes(in ancient Iran museum), Thesis of M.A in Archeology, Tarbiat Modares University.
- Nas, John. B, 1998, Comprehensive history of religions, translated by Hekmat Ali Asghar, Tehran, Sceientific and cultural Press, First edition.
- Hertesfeld, Ernest, 2002, Iran in ancient East , translated by Sanatizadeh Homayoon, Tehran, Human sciences Research center, First edition.
- Herman, Gorgina,2008, Revitalization of art and civilization in ancient Iran, translated by Vahdati Mehrdad, Tehran, University Publication center, Second edition.
- Hozhabri Nobari, Alireza, Sabzi doabi, Mosa (Fall and winter in 2011), Lorestan rod pins, Historical sociology Journal, volume 3, number 2, pp 165-188.

- Vandan burg, Loie, 2000, Archeology of Ancient Iran, translated by Behnam Eisa, Tehran, Tehran University, First edition.
- Vishofer, Uzef, 2007, Ancient Iran since 550 before Christ to 650 after Christ, translated by Sagheb far Morteza, Tehran, Goghnoos Press, Ninth edition.
- Yarshater, Ehsan,2008, Iran's history from Selucian to collapse of Sassanian government, translated by Anooshe Hasan, Volume 3(first section), Cambridge University research, Tehran, Amir kabir Press, Fifth edition.
- Baker, j. m (1993). *The ancient Persian satrapies and satraps in western Anatolia*, AMI, Band 26.
- Boyce, Mary, (2011), "*ĀB-ZŌHR*," Encyclopedia Iranica, I/1, pp. 48-50, http://www.iranicaonline.org/articles/ab-zohr.
- Debevoise, N.C, (1942), *The Rock Reliefs of Ancient Iran*, Journal of Near Eastern Studies, 1(1), 76- 105.
- Kanga, M. F,(1988),*Barsom*,Encyclopedia Iranica, http://www.iranicaonline.org/articles/ab-zohr.Vol. III, Fasc. 8, pp. 825-827.
- Kotwal, Firoze, M, Philip. G. Kreyenbroek, (2003), *The Hērbedestān and Nērangestān*, Volume 3, Nērangestān , fargard 2, Paris.

الهیات تطبیقی(علمی پژوهشی)
سال هشتم، شماره هیجدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹٦
ص۱۲۳-۱۳٤

بررسی تطبیقی برسُم در آثار دینی زرتشتی و نگاره‌های باستانی ایران

علی اصغر میرزایی* - محمد میرزایی رشنو**

چکیده

نمادها و عناصر دینی بخش جدایی‌ناپذیر و مقدس دین هستند که گاه نقش مرکزی در مراسم دینی دارند و ضمن اینکه نمادی از ایزد پرستش‌شده‌اند، حلقهٔ پیوند نمادهای دیگر نیز هستند. برسُم در زمرهٔ نمادها و عناصر دینی مقدسی است که در متون دینی و تاریخی و در نگاره‌های باستانی، حضوری پررنگ دارد و این موضوع به ما کمک می‌کند با بررسی تطبیقی متون و نگاره‌ها، به این مسئله بپردازیم که برسُم چه تطور و تحولی را در تاریخ ایران باستان سپری کرد. براساس متون زرتشتی، برسُم، دسته یا شاخه‌ای از گیاه یا درخت مقدس هوم یا انار بود که با اندازه و شمار مشخص، دینمرد زرتشتی در مراسم دینی و به قصد نیایش آفریدگار و ایزدانی که هستی انسانی و جانوری را ممکن ساختند، به کار می‌برد. گیاه برسُم نمایندهٔ حضور عنصر اهورایی گیاهان و ایزد امُرتات در مراسم دینی و ابزاری برای برپایی جشن آفرینش گیاه بود. نگاره‌های باستانی نیز گواهی متون زرتشتی دربارهٔ کاربرد برسم در مراسم دینی را تأیید می‌کنند. اشیاء و نگاره‌های باستانی، از مفرغ‌های لرستان تا سنگ‌نگاره‌های دوران ساسانی، که بیشتر به مکان‌های دینی تعلق دارند، بر اهمیت دینی این عنصر مقدس در آیین‌های ایرانی تأکید دارند. گویا این شاخهٔ مقدس، در تحول و تطور خود از مفرغ‌های لرستان تا سنگ‌نگاره‌های ساسانی، از باورهای زرتشتی تأثیر گرفته است و در آخرین مراحل تحول خود، متأثر از سیاست‌های دینی و ایدئولوژی پادشاهی ساسانی، به نماد قدرت سیاسی و دینی/ روحانی شاهان تبدیل شد. این نوشتار با رویکردی توصیفی‌تحلیلی و بر مبنای مطالعهٔ تطبیقی متون دینی – تاریخی و بررسی نگاره‌ها و آثار باستانی به‌جامانده از ایران باستان نگاشته شده است.

واژه‌های کلیدی

برسم، دین زرتشت، سنگ‌نگاره‌ها، نماد دینی، گیاه

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه اراک، اراک، ایران (مسؤول مکاتبات) amirzaiy@gmail.com
** دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران kasit_rashnoo@yahoo.com

تاریخ وصول:۱۳۹۵/۱۱/۱٦ تاریخ پذیرش:۱۳۹٦/۱۱/۳

Copyright © 2016, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/BY-NC-ND/4.0/), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

مقدمه

مناسک و مراسم آیینی، همواره جزء جدایی‌ناپذیر ادیان باستانی بوده‌اند و تبلور و تجلی عینی، ملموس و مشهود باورهای دینی نیز به شمار می‌رفتند. رمز ماندگاری و تداوم بسیاری از ادیان، برگزاری و برپایی مناسک دینی است و برگزاری مناسک آیینی نیز به نوبه خود، بستگی تنگاتنگی با نمادها، عناصر و اشیاء مقدسی دارد که گاه گرانیگاه و نقطهٔ محوری برپایی مراسم هستند. عناصر و نمادهای مقدس، با توجه به به نوع دین و آیین، متفاوت، متنوع و پرشمارند و هر دین یا آیینی با توجه به شرایط و مقتضیات جغرافیایی و اقلیمی، عناصر و نمادهایی را برای خود برگزیدند که بیشتر با پدیده‌های طبیعی مرتبطند و با توجه به سودمندی یا ناسودمندی آنها، باورهای دینی گوناگونی را دربارهٔ آنها پدید آورده‌اند. پدیده‌های طبیعی چون خورشید، آب، خاک، آتش، باران، کوه، سنگ، دریا، جانوران، پرندگان، درختان، گیاهان و اجرام آسمانی پس از اینکه در بسیاری از ادیان باستانی، ایزد یا ایزدبانو برگزیده شدند، در مراسم و مناسک آیینی نیز به‌صورت عنصر و نماد حضور یافتند تا برای جذب مومنان، پیروان و شرکت‌کنندگان، ملموس‌تر و عینی‌تر باشند. برخی نیز آنچنان ارتقا مقام یافتند که رنگ‌وبوی مفاهیم اجتماعی و اخلاقی یافتند. تردیدی نیست بسیاری از عناصر و نمادها نیز در میان آیین‌های اقوام و ملل گوناگون به دلایل مختلفی چون برخورداری از یک پیشینه و خویشاوندی مشترک، ارتباطات جغرافیایی، سیاسی و دینی مداوم مشترکند یا از یکدیگر وام گرفته‌اند. این ویژگی در آیین‌ها و ادیانی که به یک ملت یا نژاد تعلق دارند، پر رنگ‌تر و ملموس‌تر است.

بیان مسئله

همچنان که گفته شد این نمادها و عناصر مشترک، متنوع و پرشمارند و در این نوشتار تلاش شده است تا با بهره‌گیری از متون دینی – تاریخی و نگاره‌های باستانی، به بررسی تطبیقی و تطور و تحول عنصر نمادین گیاه برسُم در کیش زرتشت و آیین‌های دیگر پرداخته شود. پرسش اصلی در این نوشتار این است که گیاه برسُم چه فرایندی را تا تبدیل‌شدن به عنصر نمادین در کیش زرتشت پشت سر گذاشته است. بر مبنای این پرسش، فرضیهٔ مطرح این است که پیشینهٔ این گیاه یا دسته‌ای از گیاه آیینی را می‌توان براساس اشیاء و سنگ‌نگاره‌های موجود تا زمان مفرغ‌های لرستان، ردیابی و مرحلهٔ پایانی آن را در سنگ‌نگاره‌های ساسانی و مراسم دینی زرتشتیان مشاهده کرد.

پیشینهٔ تحقیق

دربارهٔ ادیان باستانی ایران پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است و افراد زیادی مثل خانم مری بویس (کتاب تاریخ کیش زردشت و کتاب زردشتیان باورها و آداب دینی آنها و ...)، آر. سی. زنر (کتاب زروان یا معمای زرتشتی‌گری)، ابراهیم پورداود (کتاب‌های یسنا، یشت‌ها و ...) و ... در این زمینه کار کرده‌اند که در این بین اشاراتی نیز به برسم، عنصر مذهبی زردشتیان، داشته‌اند. مقاله برسُم از کانگا در دانشنامهٔ ایرانیکا نیز اختصاصاً به برسُم پرداخته است؛ اما بیشتر بر جایگاه آن در دین زرتشت تأکید دارد تا بررسی سیر تحول و تطور آن در آثار و نگاره‌های ایران. با وجود اشارهٔ برخی از پژوهشگران به برسُم در آثار و نگاره‌های ایران، تا کنون پژوهش مستقلی با هدف بررسی تطور و تحول برسُم در دین زرتشت و آثار و نگاره‌های ایران از مراحل آغازین تا پایان دوران ساسانی صورت نگرفته است.

اهمیت و ضرورت پژوهش

رواج و گستردگی دین زرتشت در میان ساکنان بخش‌های گسترده‌ای از قلمرو پادشاهی‌های ایران باستان، اهمیت و ضرورت بازشناسی جایگاه این دین در تاریخ ایران پیش از اسلام را دوچندان می‌کند. در دین زرتشت، بازنمایی اندیشه‌ها و تفکرات دینی به‌صورت اشکال مادی و نمادین در مناسک و عبادات آیینی و دینی، امری مرسوم و ابزاری شایان توجه برای ملموس‌ترکردن مناسک و آیین‌ها بود.

با توجه بـه اهمیـت‌دادن و تأکیـد دینمـردان زرتشـتی بـه برپایی مراسم و مناسک عبادی، به نظر می‌رسد بازشناسـی سیر تطور و تحول نمادها و عناصر مقدسی که به‌صـورت نگاره بر سنگ‌نگاره‌ها، مهرها و دیگر اشیاء سنگی آمده‌اند، برای شناخت هرچه بهتر دین زرتشت ضروری است.

جایگاه و اهمیت برسُم در دین زرتشت

برسُـم «*barsom*»، صـورت ایرانـی میانـه واژه اوسـتایی بَرِسـمن «*barəsman*» اسـت کـه از ریشـهٔ «*barəz*» و «*brh*» سنسکریت گرفته شده و به معنـای «رشـد و نمـو» اسـت (دهخـدا، ۱۳۷۷: واژهٔ برسـمن؛ Kanga, 1988, pp. 825-827). برسُم، شاخه‌های گیاه هئومـه/ هـوم یـا انار بودند که در مراسم دینی زرتشتیان استفاده می‌شدند و بخش مهمی از مراسم پرستش آنهـا را تشـکیل مـی‌دادنـد (Ibid, P.825). بیشـتر، دینمـردان شـاخهٔ برسـم را در مراسم دینی به کار می‌بردند و در برخی اوقات نیز در کنار پادشاهان در هنگام دریافت تاج یـا دیهـیم پادشـاهی روی نقـوش برجسـته دیـده شـده اسـت. ایـن گیـاه در ابتـدا به‌صورت شاخه‌ای از درخت خرما، انار و ... روی نقـوش باستانی ظاهر می‌شود؛ اما به‌تدریج تغییر شکل مـی‌دهـد و به ترکه‌هایی از این درختان تبدیل می‌شـود کـه در برخـی اوقات ارتفاع آن به یکی دو پا می‌رسید. امروزه زرتشـتیان به جای شاخه‌های گیاه یا درخت، از سیم‌هـای برنجـی یـا نقرهای بهره می‌برند و هر سیم را «تای» مـی‌نامنـد کـه در فارسی به آن تای و در پهلوی تاک گفته می‌شود. در متـون اوستایی اشاره‌ای به اینکه این شاخه‌ها از چه درختی بایـد باشند، دیده نمـی‌شـود و یسـنای ۲۵ فقـره ۳ نیـز بـه واژهٔ «اوروَرَم بَرِسمَنیم» تنها در معنـای گیـاه اشـاره کـرده و در دیگر کتب پهلوی نیز تنها به ایـن اشـاره شـده اسـت کـه شاخه باید از درخـت پـاکیزه باشـد (یسـنای ۲۵ فقـره ۳؛ پورداود، ۱۳۸۰: ۲۲۵)؛ اما در کتاب‌های بعدی آمده است که برسم باید از درخت انار چیده شود.

زرتشتیان ایـن شـاخه‌هـا را بـا کـارد ویـژه‌ای بـه نـام برسُم‌چین و بسته بـه نـوع مراسـم، در انـدازه‌هـا و شـمار گوناگون می‌چیدند. در یسنای ۵۷ بنـد ۵ اشـاره شـده کـه اندازه هر شاخه نباید از زانو بیشتر باشد. (یسنا، ۵۷، ۵) در نیرنگستان آمده که برسم باید خوب رشد کـرده باشـد در غیر این صورت دینمرد زرتشتی نمی‌تواند و اجـازه نـدارد که مراسم را برگزار نمایـد (Kotwal, Kreyenbroek, 2003, 38.5). به نظر می‌رسد اندازهٔ این شاخه‌هـا در درازا نُـه ایـنچ و در پهنـا یـک هشـتم ایـنچ بـوده اسـت؛ هرچنـد سنگ‌نگاره‌ها و تندیس‌های بازمانده این شـاخه‌هـا را بـیش از یک یا دو پا نمایش می‌دهند (بـویس، ۱۳۸۹: ۹۵، ۱۱۸، ۱۳۷؛ ونـدن بـرگ، ۱۳۷۹: ۲٤، لـوح ۲۸). براسـاس نیرنگسـتان، شـاخه‌هـای برسـم بایـد صـاف و بـدون خمیـدگی باشـند (Kotwal, Kreyenbroek, 2003: 28.22) و کمترین شمار شاخه‌ها باید سه تا باشـد و نـازکی هـر شـاخه باید برابر با نـازکی مـو، درازی آن بـه انـدازهٔ یـک «ائشـه» و بیشترین پهنـای آن بـه انـدازهٔ یـک «یَـو» باشـد (Kotwal, Kreyenbroek, 2003: 28.22; Kanga, 1988: 825-82). وندیداد با اشاره بـه اینکـه «مـردان پـاک بایـد در دست چپ برسمن که به بلندی یک اش و به پهنای یـک یـو باشد، گرفته، نثار کنند و بـه اهـوره مـزدا و امشاسـپندان نمـاز آورند» «ائشه» را به اندازهٔ یک گاوآهن یا تیغهٔ خیش گـاوآهن و «یَو» را نیز به پهنای دانهٔ جو گزارش کرده اسـت (وندیـداد ۱۹،۱۹؛ Kotwal, Kreyenbroek, 2003: 52.1). در آثار هنری بازمانده از دوران هخامنشـی و ساسـانی انـدازهٔ این شاخه‌ها حـدود ٤۵ سـانتیمتر بـه نمـایش درآمـده اسـت (پوپ، ج ۷، لوحه ۱٦۰ الف؛ بویس، ۱۳۷۵، ج ۲: ٥٦).

بستگی به نـوع مراسـمی کـه برگـزار مـی‌شـد شـمار شاخه‌ها نیز متفاوت بود. در کتاب شایست ناشایست تنهـا گفته شده است که شمار شاخه‌ها نباید از چند شاخه کمتر یا بیشتر باشد؛ اما اشاره کرده است که سر برسم نبایـد بـه سوی باختر/ شمال قرار گیرد (شایست ناشایسـت، ۱۳٦۹: ۱٤. ۲). در مراسم یسنا به ۲۳ شاخه نیاز بوده است که ۲۱ شاخهٔ آنها را به‌صورت یک دسـته در مـی‌آوردنـد و از دو شاخهٔ باقیمانده یکی را روی مـاهروی یـا برسُـمدان قـرار می‌دادند. ماهروی یا برسُمدان ابزاری پایه‌دار بود کـه روی

آن یک‌جفت گیره یا دو پایهٔ کمانی شکل برای نگهداشتن برسم ساخته شده بود. این شاخه برسم را «زورنو تای» یا شاخه آب «زُوهر» یا آب «زئوثرَ» می‌گفتند. شاخهٔ دیگر برسم را بر نلبکی حاوی جیوام یا آمیخته آب و شیر قرار می‌دادند (Kotwal, Kreyenbroek, 2003: 28.47.48.49; 32.8.9.11). مراسم ویدئودات به ۳۵ شاخه نیاز داشت که ۳۳ شاخه آن را به‌صورت دسته و دوتای آن را به همان روال مراسم یسنا استفاده می‌کردند. مراسم «یزیشن» یا «یسنای رپیثوین» در روز اردیبهشت در ماه فروردین به ۱۵ شاخه نیاز داشت. مراسم ویسپرد به ۳۵ شاخه نیاز داشت و مراسم «باج» که برای روان‌های درگذشته برپا می‌شد، ۵ شاخه نیاز بود (Kanga, 1988: 825-827). مراسم ایوینگهن «aiwyāŋhana»[1] و درون «Drōn» نیز با هفت شاخهٔ برسم برگزار می‌شد (شایست ناشایست، ۱۳۶۹: ۱۲، ۳؛ Kotwal, Kreyenbroek, 2003: 29.7).

برسم به اندازه‌ای در مراسم دینی زرتشتیان اهمیت داشت که هات دوم اوستا را برسُم یشت نامیده‌اند. گواهی‌های بسیاری در دست است که نشان می‌دهد کاربرد این گیاه توسط دینمردان در هنگام برپایی مراسم یسنا و دیگر مراسم دینی زرتشتیان، امری ضروری و حیاتی بود (یسنا، ۲؛ وندیداد، ۱٤، ۸). ضرورت وجود برسم را می‌توان در تقدسی جستجو کرد که دینمردان زرتشتی برای کاربرد آن در مراسمی دینی قائل بودند که زرتشت، شاهان و پهلوانانی چون هوشنگ، جمشید و دیگران برای اهوره‌مزدا، مهر، سروش و دیگر ایزدان برپا می‌کردند (آبان یشت، بندهای ۹، ۱۷، ۱۰٤، ۱۲۷؛ خورشید یشت، بند ٦؛ ماه یشت، بند ٦؛ تیر یشت، بند ۳، ۵۸؛ درواسپ یشت، بند ٦، ۲۵؛ مهریشت، بند ٦، ۹۱، ۱۳۷،۱۳۸؛ سروش یشت، بند ۵، یشت ۱۰: بند ۱۱۹؛ رام یشت، فقرات ۷) (فقیهی محدث، ۱۳۹۰: ۱۸۵). ایزد سروش نیز نخستین کسی دانسته شده که برسُم را به شمار سه تای و پنج تای و هفت تای و نه تای تا به بلندی زانو و تا به وسط پاها گسترده است (یسنا، ۵۷، ٦-۵).

از این گواهی‌ها به خوبی پیداست که هدف اصلی در استفاده از برسم در وهلهٔ نخست، نیایش و ستایش به درگاه آفریدگار و ایزدانی بود که پشتیبانیشان درخواست می‌شد و برای نعمت‌هایی بود که هستی و زندگی انسانی و جانوری را ممکن می‌ساخت (یسنا، هات ۲، ۳، پورداود، ۱۳۸۰: ۱۲٦؛ فقیهی محدث، ۱۳۹۰: ٤۵۲؛ Kanga, 1988: 825-827). بر اساس همین است که زرتشت وقتی از اهوره‌مزدا می‌پرسد چگونه او را نیایش کند، اهوره‌مزدا پاسخ می‌دهد «به سوی درختانی که در رشد و نمو هستند، پیش رو. به سوی یکی از این درختان که بلند و تنومند باشند، پیش رو و این کلام را بخوان به تو ای درخت زیبای مزدا آفریده و مقدس ستایش می‌کنم اشم وهو» (وندیداد، ۱۹، ۱۸-۱۷). دینمرد زرتشتی نیز در زمان اجرای مراسم قربانی و زمزمهٔ نیایش‌های اوستایی، شاخه‌های برسم و الیاف باقی‌مانده از هوم کوبیده‌شده را در دست می‌گرفت و آنها را به قصد استفاده از پاکی و قدرت محافظت‌کنندهٔ گیاه و تصدیق این نکته استفاده می‌کرد که اصل هر نوع گوشتی از گیاه است و موبد و جانوران قربانی‌شده از یک اصل و ریشه‌اند (بویس، ۱۳۷۵: ۲۳۳؛ همو، ۱۳۸۹: ۲۷). گیاه برسم بازنمایی و نمایندهٔ حضور عنصر اهورایی گیاهان در مراسم دینی و ابزاری برای برپایی جشن ستایش دینی برای آفرینش گیاه بود؛ همچنان که شیر، بازنمایی عنصر جانوری و آب، بازنمایی عنصر آب در مراسم بود (بویس، ۱۳۷۵: ۲۳۳؛ همو، ۱۳۸۹: ۲۷، ۳٦؛ Kanga, 1988: 825-827). در مراسم «آب زوهر» نیز دینمرد زرتشتی با گرفتن شاخه‌های برسم زیر آب، در عمل، بارش باران، بالندگی فرآورده‌های کشاورزی، آبدهی گیاهان، گردآوری محصول و باروری خاک را به گونه‌ای بازنمایی می‌کرد (بویس، ۱۳۷۵: ۲۲۰-۲۱۹؛ Boyce, 2011: 48-50). گذشته از این، در مراسم دینی زرتشتی، وجود برسم، آب، آتش، فلز، مِیَزد

[1]- ایوینگهن، کشتی و بندی است که بر میان دستهٔ برسم بسته می‌شود (شایست ناشایست، ۱۳٦۹، ص ۱۹۵).

یا چربی جانور و دینمرد زرتشتی، نماد حضور یکی از امشاسپندان هستند. برسم نماد گیاهان و ایزد امرتات، آب نماد ایزد خوروتات، آتش نماد اردیبهشت، فلز نماد وهومنه، دینمرد نماد اهوره‌مزدا یا سپنته مئینیو بودند.

برسُم در متون تاریخی

گواهی‌های تاریخی نشان می‌دهند در زمان پادشاهی ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی نیز دینمردان زرتشتی در مراسم نیایش، برسم به دست گرفته، دعا می‌خواندند و سپاسگزار بخشش‌های ایزدی بودند. استرابو در گزارشی از رسم برسم‌گرفتن ایرانیان آگاهی می‌دهد. او در گزارشی از کاپادوکیه (که در آن زمان جزء قلمرو هخامنشی بود) می‌گوید که «در میان آتشکدهٔ محصور، محرابی است که روی آن مقادیر زیادی خاکستر است و مغان، آتش را در آنجا فروزان نگاه می‌دارند. هر روز بدانجا می‌روند و حدود یک ساعت زمزمه می‌کنند. دستهٔ ترکه خود را برابر آتش می‌گیرند و به دور سر خود دستارهای / کلاه نمدی بلندی می‌پیچند که روی گونه‌هایشان آویخته‌اند و دهانشان را می‌پوشاند» (استرابو، ۱۳۸۲، کتاب ۱۵، ۳، ۱۵؛ ماری کخ، ۱۳۸۷: ۳۲۷).

در باورهای زروانی، قربانی‌کردن، اصل مهم و عمدهٔ آفرینش اهوره‌مزداست و اهوره‌مزدا نیز با قربانی، آفرینش را رقم می‌زند. گفته می‌شود زروان، پس از آفرینش اهوره‌مزدا، شاخه‌های برسمن یا برسم را که نماد روحانیت و جهان روحانی بود و در نیایش‌هایش به کار می‌برد به اهوره‌مزدا داد و به او گفت تا کنون من برای تو قربانی کرده‌ام و از این به بعد تو برای من قربانی کن. به این ترتیب، زروان با دادن برسم به اهوره‌مزدا، وظیفهٔ قربانی و نیایش را به او واگذار می‌کند و برسم ابزاری کمکی برای قربانی است؛ اما از سوی دیگر، برسُم ابزاری است که به دلیل خاصیت روحانی‌بودن آن، اهوره‌مزدا با کمک آن دست به آفرینش آسمان و زمین می‌زند و اهریمن را نابود می‌کند (زنر، ۱۳۸٤: ۳۵۰-۳٤۹، ۳۵۹؛ همو، ۱۳۷۵: ۱۱۲؛ بویس، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۳۸؛ جلالی مقدم، ۱۳۸٤: ۱۱٤- ۱۰۱).

در شاهنامهٔ فردوسی نیز به رسم برسم‌گرفتن ساسانیان پرداخته شده است:

چو خسرو فرود آمد از تخت بار
ابا جامه روم گوهرنگار
خرامید خندان و برخوان نشست
بشد تیز بندوی و برسم بدست

(فردوسی، ۱۳۸۹: ۵۲۸).

در جای دیگر:

بدو گفت شاه آنچه داری بیار
خورش نیز با برسم آید بکار
برسم شتابید و آمد براه
بجایی که بود اندران واژگاه

(فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۹۳۰).

برسم همی واژ خواهد گرفت
سزد گر بمانی ازو در شگفت
یکی کهنه چبین نهادمش پیش
برو نان کشکین سزاوار خویش

(همان: ۱۹۳۱).

نقش برسم روی نگاره‌های باستانی ایران

مفرغ‌های لرستان

پیش از دورهٔ مادها، در زمان کاسیان برسم روی اشیاء مفرغی لرستان ظاهر می‌شود و روحانیون مادی آن را از هنرمندان لرستان به ارث برده‌اند؛ زیرا تصویر برسم به‌صورت ابتدایی‌تر روی اشیاء برنزی لرستان به وفور به چشم می‌خورد. در لرستان اریک اشمیت پس از کاوش در گورستان‌ها و تپه‌های متعدد در سال ۱۳۱۷ ه.ش موفق به کشف معبد سرخ‌دم در جلگه کوهدشت شد (میرمحمدی تهرانی، ۱۳۸۰: ۲۵). او با این کار توانست تعداد زیادی سنجاق از معبدی مربوط به عصر آهن (هژبری نوبری و سبزی دوآبی، ۱۳۹۰: ۱۷۷) II و III به دست آورد؛ بنابراین با توجه به کشف‌شدن این سنجاق‌ها در معبد، پس آنها اشیاء نذری بودند که به معبد داده شدند؛ به همین

دلیل نقش برسم روی آنها تصادفی نبوده و به احتمال زیاد برای نشان‌دادن کارهای مذهبی بوده است.

در یک سنجاق برنزی که از لرستان به دست آمد و تصویر آن در کتاب هنر ایران در دورهٔ ماد و هخامنشی رومن گیرشمن موجود است، دو مرد (احتمالا روحانی) دیده می‌شود که هرکدام یک شاخه یا دسته‌ای گیاه به دست دارند و روبه‌روی هم قرار گرفته‌اند (تصویر ۱). گیرشمن در این باره می‌گوید: اگر فرض شود دو ستاره‌ای که در بالای صفحه نقش شده‌اند، خورشید و زهره‌اند و دو شخصی که برسم در دست گرفته‌اند، دو روحانی‌اند، این تعبیر قانع‌کننده‌تر است. شکل صورت این افراد غیرطبیعی است. آنها صورت‌های بدون چانه و دهان‌های بسیار کوچکی دارند؛ همچنین شکل بینی نیز بسیار عجیب است و همانند خرطوم فیل برگشته و بزرگ است (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۵۱). در لوحهٔ نقره‌ای که باز مربوط به هنر لرستان است، نقش تعداد زیادی افراد گیاه به دست دیده می‌شود (تصویر ۲). در وسط لوحه دو نفر دو شاخه را به پسران دوقلوی خدای اولیه نشان داده‌اند (همان: ۵۲). گویا شاخه‌های مفرغ‌های لرستان از برگ درخت (خرما) هستند؛ اما در نمونهٔ مادی از چند ترکه درست شده‌اند؛ به هر صورت شاخه‌های لرستان پیش‌درآمدی برای برسم‌های مادی بودند.

تصویر۱. نقش برسم روی سنجاق مفرغی لرستان (گیرشمن، رومن، ۱۳۹۰: ۳۷٤).

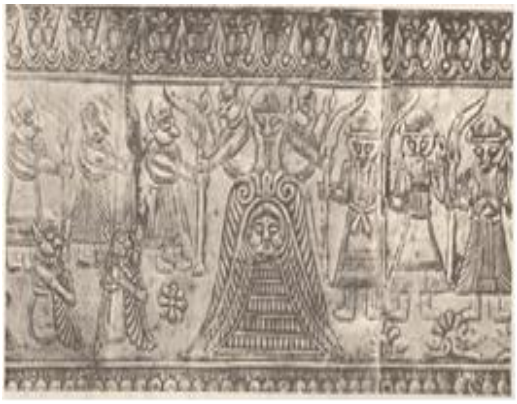

تصویر۲. لوحهٔ نقره‌ایی از لرستان که تصویر افرادی برسم به دست را نشان می‌دهد (گیرشمن، رومن، ۱۳۹۰: ۵۲).

مادها

گوردخمهٔ دکان‌داوود یا کل‌داوود حدوداً در سه کیلومتری شهر کنونی سرپل‌ذهاب و مسیر جادهٔ قدیم ماد که از ری تا بابل ادامه داشته است، در دامنهٔ کوه کل‌داوود قرار دارد. در زیر این مقبره به فاصله ۵ متر، نقش برجستهٔ مغ مادی پیداست که برسمی در دست دارد (تصویر ۳). برسم این مادی‌پوش احتمالاً از برگ خرما با ترکه‌های به‌هم‌پیوسته درست شده است (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۱۲۲؛ هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۰۸؛ سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۸۷: ٦۷).

تصویر۳. نقش مغ مادی در پائین گوردخمهٔ دکان‌داود http.www.memarblog.com

این امر بر تقدس این مکان دلالت دارد. در این تصویر مردی که لباس مادی به تن دارد، بر سنگ حجاری شده است و در دست چپ خود برسمی دارد که معمولاً از برگ خرما با ترکه‌های به‌هم‌پیوسته درست می‌کردند. مغ

دست خود را به قصد نیایش به طرف بالا نگه داشته است. با توجه به برسم در دست این مرد مادی و لباسی که بر تن دارد، می‌توان آن را با نقش مغ‌های گنجینهٔ جیحون (تصویر٤) مقایسه کرد که بر صفحاتی از طلا کنده شده‌اند (ملازاده، ۱۳۹۳: ۳۷٤).

تصویر ٤. نقش موبد زرتشتی در زمان هخامنشیان روی پلاک زرین از گنجینهٔ جیحون (محمدپناه، ۱۳۸٦: ۱٤۱).

اما دربارهٔ تاریخ‌گذاری این گوردخمه اختلاف‌نظر وجود دارد؛ برای مثال، دبواز با توجه به پوشش مرد منقوش در دکان داود و مقایسهٔ آن با نقوش فرته‌داران فارس که متعلق به دوره سلوکی و اشکانی‌اند، تاریخی بین سال‌های ۲۵۰- ۱۵۰ ق.م را برای این گوردخمه تعیین می‌کند (debevoise, 1942: 88).

هخامنشیان

الف. گنجینهٔ جیحون و سیحون

لوحه‌ها و ورقه‌های طلایی زیادی در بین گنجینه جیحون به دست آمده است که روی آنها نقش افراد با قلم کنده شده است و بیشتر آنها برسم به دست دارند. گاهی اوقات علاوه بر برسم گل، نیزه یا ظرفی نیز به چشم می‌خورد (تصویر ۵).

تصویر ۵. پلاک‌های طلایی از گنجینه جیحون http:www.up.pnu-club.com

شاید این اشیاء به معبدی هدیه داده شده‌اند؛ زیرا هریک از آنها نشان‌دهندهٔ نذری برای خدایی است. چوپان‌ها فراوانی گله‌هایشان را خواسته‌اند، زن‌ها درخواست بچه کرده‌اند، کسی که ظرفی هدیه می‌داده کوزه‌گری است که رونق کار خود را خواستار بوده و سرباز نیز پیروزی در جنگ را طلب کرده است. این اشیاء بیشتر به دلیل جنس طلایی‌شان شایان توجه‌اند و از لحاظ هنری چندان ارزشمند نیستند. به احتمال زیاد در کنار معبد، کارگاه‌های کوچکی وجود داشته‌اند که اشیاء مزبور را به نسبت انعامی که به هنرمند می‌دادند، می‌ساختند؛ زیرا اندازه‌های لوحه‌ها متفاوت‌اند و درواقع، ارزش فلز بیشتر از کار هنرمند بوده است (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۹۱- ۹۰ بویس، ۱۳۷۵، ج۲ : ۵-۲۱٤). در گنجینهٔ سیحون نیز که در سال ۱۸۷۱ در افغانستان کشف شد و بعدها به تملک موزهٔ بریتانیا درآمد، نمونه‌هایی از هنر هخامنشی مانند دو پیکرهٔ کوچک متعلق به سده ششم پیدا شد. پیکرهٔ نقره‌ای مردی ریشدار را نشان می‌دهد که جامهٔ پارسی بر تن و تاج و سربند دارد و ترکه‌هایی در دست چپ و در روبه‌روی سینه دارد که احتمالاً برسم‌اند. در دست پیکرهٔ زرین نیز برسم دیده می‌شود (بویس، ۱۳۷۵، ج ۲: ۷-۳۹٦).

در سرخ‌دم لرستان نیز اشیائی همانند جیحون به دست آمده است و تقریباً معنی و مفهوم نذری‌بودن اشیاء در هر دو محل دیده می‌شود. اشیاء لرستان نیز نقش مجالسی مانند مجالس گنجینه جیحون دارند و مثل آنها نیایش‌کنندگان دست‌های خود را بلند می‌کنند و ظرفی ارائه می‌دهند. گیرشمن حالت مردِ برسم به دست را همان حالت برندگان هدایا در تخت جمشید می‌داند که ظرف‌های فلزی را حمل می‌کنند (همان). افراد برسم به دست، شباهت زیادی به نقش‌برجسته‌های نمای گوردخمه سکاوند، دکان‌داود و آتشدان کاپادوکیه دارند (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۸۷: ۷٦).

ب. آتشدان کاپادوکیه

اولین و تنها آتشدان مکعب مستطیل شکل که از جنس سنگ است، از کاپادوکیه (یکی از شهربانی‌نشین‌های

هخامنشی) در آسیای صغیر به دست آمده که مربوط به دورهٔ ماد یا هخامنشی است (تصویر ٦).

تصویر ٦. نقش روحانی روی آتشدان سنگی کاپادوکیهاز دورهٔ ماد و هخامنشی (ملکزاده، ۱۳۵۰: ۲۷).

کناره‌های آتشدان در هر چهار طرف نقش‌برجسته دارد و در قسمت وسط تصویر روحانی زرتشتی دیده می‌شود؛ درحالی‌که برسمی در دست راست دارد. مغ‌ها در هر چهار سمت آن به‌صورت نیم‌رخ نشان داده شده‌اند و پوشاک و مشخصات مغ‌های دورهٔ ماد و هخامنشی را دارند (دونمز و ایروانی‌قدیم، ۱۳۸٦: ٦۲– ٦۱). این شخص لباس بلندی پوشیده و ردای بلندی روی دوش انداخته است. این روحانی دست چپ خود را به نشانهٔ احترام و نیایش به سمت جلو و بالا نگه داشته است.

ملکزاده آتشدان کاپادوکیه را ادامهٔ آلتارهای (قربانگاه) بین‌النهرین می‌داند. او معتقد است در بیشتر ملت‌های باستانی برای اجرای احکام و مراسم دینی به‌ویژه قربانی‌کردن از این سکوها استفاده می‌شده است (ملکزاده، ۱۳۵۰: ۲۸).

گفته شد در چهار طرف آتشدان تصویر مغ دیده می‌شود؛ اما باید گفت یکی از آنها تفاوت جزئی با بقیه دارد و آن ظرفیست که در دست آن دیده می‌شود. تا کنون چنین ظرفی در دست مغان مادی و هخامنشی دیده نشده است؛ اما با توجه به مطالب کتاب یسنا دربارهٔ گیاه هوم، پرندگان الهی این گیاه را که در کوهها ازجمله البرز می‌روید، از آسمان آورده‌اند. همچنین با توجه به مطالب این کتاب محتوای این ظرف گیاه هئوم است که برای اجرای مراسم مذهبی به کار می‌رود و در بین مفرغ‌های لرستان نیز چنین ظرفی مشاهده می‌شود (همان: ۲۹).

دربارهٔ مادی یا هخامنشی بودن آتشدان کاپادوکیه اجماع نظری وجود ندارد؛ زیرا روی این اثر کتیبه‌ای نوشته نشده و می‌تواند متعلق به هرکدام از این دوره‌ها باشد. سرزمین کاپادوکیه در قرن ششم پیش از میلاد هم‌زمان با دورهٔ آهن جدید یکی از ساتراپی‌های هخامنشی بود؛ کاپادوکیه قبل از آن استیلای حکومت ماد را پذیرفته بود (Baker,1993:81-90).

ج. نگارهٔ داسکلیون

در نگاره‌ای که در شهربانی‌نشین ایرانی داسکلیون در آسیای صغیر کشف شد، دو مغ که برسم به دست دارند در مقابل آتش، کنار هم ایستاده‌اند. به‌وضوح پیداست اینها با باشلق خود جلوی دهان‌شان را پوشانده‌اند تا با نفس خود آتش را نیالایند. متأسفانه قسمت بالای محراب بلند و آتش مقابل آنها تخریب شده است (تصویر ۷) (ماری کخ، ۱۳۸۷: ۳۲۸؛ بویس، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱٦۸، ٤–۲۱۳).

تصویر ۷. مغ‌هایی در حال قربانی، داسکلین (اریگلی) (ماری کخ، ۱۳۸۷: ۳۲۹).

سلوکی و اشکانیان

الف. نمروداغ

مجسمه‌های نمروداغ جای هیچ‌گونه شک و تردیدی نمی‌گذارند که نگارهٔ برجسته و مسلط در آنجا «زئوس – اورمزدوس» است. همان‌گونه که مرسوم بوده است

بزرگ‌ترین مجسمه‌ها را برای نماینده خدای بزرگ می‌ساختند. زئوس – اورمزدوس به‌صورت مجسمهٔ بزرگی تجسم یافته‌اند که عصا در دست ندارد. دست چپ او روی زانوی چپش قرار دارد و دسته‌ای شیاردار و کوتاه در دست دارد که احتمال می‌رود ترکه یعنی برسم است. همچنین مشخص شده آپولو – میثرا بر تخت نشسته است و خود آنتیوخوس نیز همین را در دست دارد. در این نقش، آپولو – میثرا با دست چپش میان برسمی را گرفته است (تصویر ۸) (بویس و گرنت، ۱۳۷۵: ٤٢٥).

تصویر ۸ . نمرود داغ – آنتیوکوس و آپولو – میترا (گیرشمن، ۱۳۷۰: ٦٧).

ب. پرترکه‌ها

در دورهٔ تسلط یونانیان بر ایران، فرمانروایان محلی در فارس حکومت می‌کردند که زیردست سلوکیان بودند و به‌صورت حاکمان مستقل سکه ضرب می‌کردند (ویسهوفر، ۱۳۸٦: ۱۲۲). پس از اینکه قوم ایرانی به نام پارت‌ها سلوکیان را بیرون راند، شاهان پارس تابع آنها شدند؛ اما در امور داخلی و مذهبی استقلال داشتند. آثار این تبعیت تا حدودی در سکه‌های گروه سوم شاهان پارس به چشم می‌خورد. تصویر فرمانروا بر سکه‌ها، برخلاف شاهان قبل که به سمت راست می‌نگریستند، مانند شاهان اشکانی به سمت چپ نمایش داده شده است و شکل تاج و لباس و آرایش موی آنها نیز شبیه شاهان اشکانی است. در پشت سکه نیز تغییراتی کلی ایجاد شده است. تصویر فرمانروا در حال عبادت در برابر آتشدان دیده می‌شود؛ درحالی‌که برسمی در دست دارد. این شاهان عبارت‌اند از: داریوش دوم، اوخاسرس و اردشیر دوم (تصویر ۹) (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۹۲؛ بویس، ۱۳۷۵، ج۲: ۱–۳۳۰؛ بویس، ۱۳۸۹: ۱۱۸؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۷: ٧٦– ٧٧).

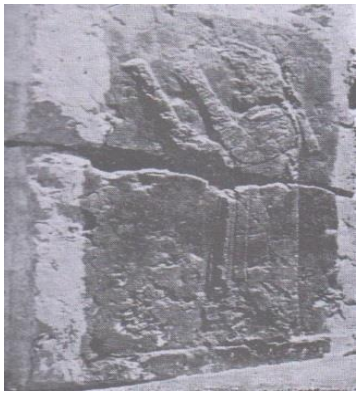

تصویر ۹. پرترکه در حال عبادت جبههٔ جنوبی صفهٔ تخت جمشید (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۷: ۸۲).

۵. ۵. ساسانیان

الف. نقش رستم تاج‌ستانی اردشیر اول

در این نقش‌برجسته اردشیر اول و اهوره‌مزدا هر دو سوار بر اسب‌اند. زیر پای هر دو اسب دو دشمن به حالت درازکش دیده می‌شود. پشت سر شاه نیز فردی بادبزن به دست ایستاده است (محمدی‌فر و امینی، ۱۳۹٤: ۲۱۷). اهوره مزدا در مقابل شاه ایستاده است که تاج بر سر و شاخه‌های برسم به دست دارد و تاج پادشاهی را به او می‌دهد (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۳۱۸). این نقش‌برجسته یکی از بزرگ‌ترین تبلیغات تصویری اردشیر است که در نزدیکی آرامگاه‌های هخامنشیان و در فاصلهٔ نه‌چندان دور از استخر قرار دارد (تصویر ۱۰) (بویس، ۱۳۸۹: ۱۳۷).

ب. طاق‌بستان تاج ستانی اردشیر دوم

در طاق‌بستان نقش‌برجسته‌ای از تاجگذاری اردشیر دوم در سنگ کنده شده که در سمت راست آن اهوره‌مزدا قرار گرفته است و تاج کنگره‌داری بر سر دارد. در این تصویر اهوره‌مزدا روی به طرف شاه می‌گرداند و حلقه شاهی نواردار را به وی اعطا می‌کند. پادشاه و خدا ملبس

به قباهایی‌اند که تا زانو رسیده است. هر دو شلواری به پا دارند که از طرف داخل پا چین خورده و با بندی به مچ پا چسبیده است و هریک کمربند و گردنبند و دستبندهایی دارند. پشت سر شاه نیز موجودی الهی ایستاده است که لباسش تقریباً نظیر لباس اهوره‌مزداست؛ اما نور زیادی از سر او می‌درخشد و دسته‌ای از شاخه‌های گیاه مخصوص اعمال مذهبی (برسم) در دست دارد. پارسیان دوران جدید تصور می‌کنند این شکل هاله‌دار نقش زرتشت است؛ اما درحقیقت صورت مهر است. این صورت در دو جای دیگر نیز هست که در کتیبه‌ای به‌صراحت معرفی شده‌است (تصویر ۱۱) (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۳۳۳؛ کریستن - سن، ۱۳۸٤: ۲٦۱).

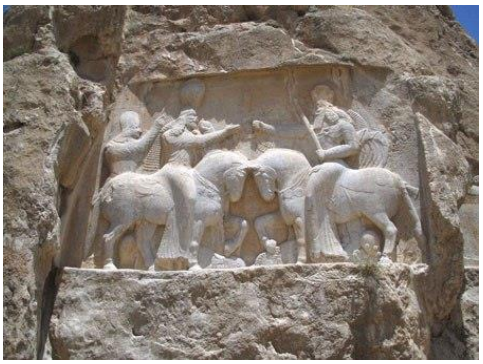

تصویر ۱۰. تاج‌ستانی اردشیر اول از اهوره مزدا در نقش رستم (هرمان، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

تصویر ۱۱. تاج‌ستانی اردشیر دوم از اهوره مزدا طاق‌بستان (همان: ۱۰۱).

نتیجه

به‌طورکلی، برسم نمادی مقدس در ایران باستان بود که کاربرد آن در مراسم و مناسک آیینی اهمیت بسیار و پیوند ناگسستنی با نیایش و ستایش ایزدان داشت. گواهی‌های موجود در یشت‌ها و کتاب مقدس اوستا به‌روشنی بر کارایی برسم در مراسم نیایش تأکید کرده‌اند و دینمردان زرتشتی نیز اعتبار و پیشینه‌ای ایزدی و مقدس برای آن قائل بودند. در همین متون از پیوند برسُم با ایزدان، شاهان و پهلوانان در گذشته‌های دور، حتی دوره‌های آغازین آفرینش سخن گفته شده است تا هم بر غنای مراسم افزوده شود و هم ایمان پیروان و مؤمنان به دین را به نمادهای آیینی دوچندان شود. زمانی که استرابو عادات مذهبی ایرانیان دوران هخامنشی را توضیح می‌دهد، ازنظر تاریخی نیز اهمیت برسُم در مراسم دینی دوران هخامنشی را نیز بازتاب می‌دهد. حضور برسُم در مکان‌های مقدس و مذهبی مانند معابد (سرخ دم و جیحون)، گوردخمه‌ها و در مراسم تاج‌ستانی پادشاهان جنبهٔ دینی و سیاسی برسُم را نیز منعکس می‌کند. شاهان ساسانی با ترسیم تندیس برسُم در مراسم تاج ستانی، از یک سو، قدرت‌بخشی اهوره‌امزدا به شاهان ساسانی را در معنا و مفهومی سیاسی مشروعیت‌یابی به نمایش در می‌آوردند و از سوی دیگر، با استفاده از برسُم در مراسم تاج‌ستانی، جایگاه شاه دارندهٔ مقام روحانی از نوع روحانیت اهوره‌مزدا را نمایش می‌دادند.

به نظر می‌رسد شاخهٔ گیاه حاضر در مفرغ‌های لرستان که احتمالاً متعلق به عصر آهن II و III هستند، نخستین نشانه‌های برسُم در تاریخ ایران‌اند که در ابتدا به‌صورت شاخهٔ درخت خرما یا انار پدیدار شدند؛ اما بعدها در گوردخمه دکان داود – که احتمالاً متعلق به دورهٔ مادهاست – نقش برسُم بسیار حجیم‌تر شده است و در تحولات بعدی تا پایان دوران ساسانی، به چندین شاخهٔ گیاه یا درخت افزایش یافته است. در گنجینهٔ جیحون (احتمالاً متعلق به دورهٔ هخامنشی)، نقش این شاخه یا گیاه بر پلاک‌های نذری افرادی که جامهٔ روحانی به تن دارند، تحول دیگری از این نماد دینی مقدس را بازتاب می‌دهد. همچنین آتشدان به‌دست‌آمده از کاپادوکیه، که در آن زمان جزء امپراتوری هخامنشی بود، نقش مغی مادی را در چهار

سوی خود دارد که برسم به دست در حال دعا و نیایش است. این سنت در دورهٔ سلوکی و اشکانی، در فارس تداوم یافت؛ جایی که پرترکه‌ها حکومت می‌کردند، در نقش سنگی نزدیک تخت جمشید که یک روحانی با پنام و برسم دیده می‌شود. همچنین ایزد مهر در تندیس‌های بزرگ آنتیوخوس سوم، آپولو یا مهر، زئوس در نمروداغ، برسم به دست دیده می‌شود و این نشان‌دهندهٔ تحولی جدید است که این گیاه مقدس که در گذشته در دست مغان و در مراسم نیایش استفاده می‌شد، در این آثار، در دست ایزد بزرگی دیده می‌شود که در سنگ‌نگاره تاج‌ستانی اردشیر دوم در طاق‌بستان نیز باز برسم به دست است. سنگ‌نگارهٔ اردشیر پاپکان در نقش رستم صحنه‌ای را به نمایش می‌گذارد که اهوره‌مزدا پادشاهی و قدرت و مقام روحانیت شاه را به‌صورت دو نماد حلقه و برسم به بنیانگذار پادشاهی ساسانی می‌بخشد.

بنابراین در رهیافتی تطبیقی موارد اختلاف و اشتراک کاربرد برسم این‌گونه تشریح می‌شود که برسُم در تحول و تطور خود از مفرغ‌های لرستان تا سنگ‌نگاره‌های اردشیر پاپکان و طاق‌بستان، به قصد انجام تشریفات و مناسک روحانی در مراسم دینی استفاده می‌شد و این شاخهٔ مقدس ظاهراً در کاربرد نخستین خود تنها در اختیار روحانیون بود که در مراسم ستایش و نیایش خود برای ایزدان از آن به‌عنوان نماد گیاهی آفرینش استفاده می‌کردند. این موضوع حتی پس از تأثیرگرفتن مراسم دینی از باورهای زرتشتی و دینمردان زرتشتی نیز ادامه یافت؛ اما در آخرین مراحل تحول خود، متأثر از سیاست‌های دینی پادشاهی ساسانی و ایدئولوژی شاهانه آن، به نماد قدرت سیاسی و دینی/ روحانی شاهان تبدیل شد. به سخن دیگر، شاخهٔ مقدس از مراسم دینی و آیینی به نماد سیاسی و دینی پادشاهی نیرومند تبدیل شد. به نظر می‌رسد شاهان و دینمردان زرتشتی با بازنمایی برسُم در دستان ایزدانی چون اهوره مزدا و مهر و اعطای آن به شاهان در مراسم به تختنشینی که به منزلهٔ اعطای قدرت دینی و سیاسی از طرف ایزدان به شاه بود، عملاً برسُم را نمادی از قدرت مشروع خود قرار دادند و دین را با سیاست پیوند زدند.

منابع

۱- استرابون، (۱۳۸۲)، جغرافیای استرابو، ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، تهران، انتشارات بنیاد موقوفات افشار یزدی، چاپ اول.

۲- بویس، مری، (۱۳۷۵)، تاریخ کیش زردشت، ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، ج ۱، تهران، چاپ دوم.

۳- بویس، مری، (۱۳۸۹)، زردشتیان باورها و آداب دینی آنها، ترجمهٔ عسکر بهرامی، تهران، ققنوس، چاپ پانزدهم.

٤- بویس، مری، گرنت، فرانتز، (۱۳۷۵)، تاریخ کیش زردشت پس از اسکندر گجسته، ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، ج ۳، تهران، انتشارات توس، چاپ اول.

۵- بویس، مری، (۱۳۷۵)، هخامنشیان، ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، ج ۲، تهران، نشر توس، چاپ اول.

٦- پوپ، آرتور، اکرمن، فیلیس، (۱۳۸۷)، سیری در هنر ایران، ج ۷، ویرایش زیرنظر سیروس پرهام، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ اول.

۷- پورداود، ابراهیم، (۱۳۸۰)، یسنا، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ اول.

۸- پورداود، ابراهیم، (۱۳٤۷)، یشت‌ها، ج ۱، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، چاپ دوم.

۹- جلالی‌مقدم، مسعود، (۱۳۸٤)، آئین زروانی: مکتب فلسفی - عرفانی زرتشتی بر مبنای اصالت زمان، تهران، مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.

۱۰- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، فرهنگ لغت فارسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۱۱- دونمز، شوکت، ایروانی قدیم، فرشید، (۱۳۸٦)، «آئین آتش در کاپادوکیه»، ترجمهٔ بهرام آجورلو، مجلهٔ پیام باستان‌شناس، شماره هفتم، صص ٦۲- ٦۱.

۱۲- زنر، آر. سی، (۱۳۸٤)، طلوع و غروب زردشتی‌گری،

ترجمهٔ تیمور قادری، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.
۱۳- زنر، آر. سی، (۱۳۷۵)، زروان یا معمای زرتشتی‌گری، ترجمهٔ تیمور قادری، تهران، انتشارات فکر روز، چاپ اول.
۱٤- سرفراز، علی‌اکبر و بهمن فیروزمندی، (۱۳۸۷)، باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی (ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی)، تهران، انتشارات مارلیک، چاپ چهارم.
۱۵- شایست ناشایست، (۱۳٦۹)، آوانویسی، ترجمهٔ کتایون مزداپور، تهران، مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول.
۱٦- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۹)، دیوان کامل شاهنامه فردوسی، تهران، ناشر آدینه سبز، چاپ دوم.
۱۷- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۹۱)، شاهنامه، پژمان پورحسین، ناشر تک بوک.
۱۸- فقیهی محدث، فریده، (۱۳۹۰)، قربانی در ادیان الهی، ویراستار پروانه عادل‌زاده، تبریز، انتشارات مولی علی، چاپ اول.
۱۹- کریستن سن، آرتور امانوئل، (۱۳۸٤)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمهٔ رشید یاسمی، تهران، دنیای کتاب.
۲۰- گیرشمن، رومن، (۱۳۹۰)، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، ترجمهٔ بهرام فره‌وشی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
۲۱- گیرشمن، رومن، (۱۳۹۰)، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، ترجمهٔ عیسی بهنام، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم.
۲۲- ماری کخ، هاید، (۱۳۸۷)، از زبان داریوش، ترجمهٔ پرویز رجبی، تهران، نشر کارنگ، چاپ سیزدهم.
۲۳- محمدپناه، بهنام، (۱۳۸٦)، کهن دیار (مجموعه آثار ایران باستان در موزه‌های بزرگ جهان)، تهران، انتشارات سبزان، چاپ سوم.
۲٤- محمدی‌فر، یعقوب، امینی، فرهاد، (۱۳۹٤)، باستان‌شناسی و هنر ساسانی، تهران، ناشر شاپیکان، چاپ اول.
۲۵- ملازاده، کاظم، (۱۳۹۳)، باستان‌شناسی ماد، تهران، انتشارات سمت، چاپ اول.
۲٦- ملکزاده، فرخ، (۱۳۵۰)، «آتشدان از دوران ماد و هخامنشی در کاپادوکیه، آسیای صغیر، بررسی‌های تاریخی»، شمارهٔ ۳۱ ، صص ۱ تا ۳۲.
۲۷- میرمحمدی تهرانی، نیلوفر، (۱۳۸۰)، بررسی و طبقه‌بندی مفرغ‌های لرستان (در موزهٔ ایران باستان)، پایان‌نامهٔ دورهٔ کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
۲۸- هرتسفلد، ارنست، (۱۳۸۱)، ایران در شرق باستان، برگردان همایون صنعتی‌زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، چاپ اول.
۲۹- هرمان، جورجینا، (۱۳۸۷)، تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمهٔ مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم.
۳۰- هژبری نوبری، علیرضا، سبزی دوآبی، موسی، (۱۳۹۰)، «سنجاق‌های میله‌ای لرستان»، مجلهٔ جامعه‌شناسی تاریخی، دورهٔ ۳، صص ۱٦۵- ۱۸۸.
۳۱- وندن برگ، لویی، (۱۳۷۹)، باستان‌شناسی ایران باستان، برگردان عیسی بهنام، تهران، دانشگاه تهران، چاپ اول.
۳۲- ویسهوفر، یوزف، (۱۳۸٦)، ایران باستان از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ٦۵۰ پس از میلاد، ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، تهران، انتشارات ققنوس، چاپ نهم.
33- Balcer, J. M. (1993). The ancient persian satrapies and satraps in western Anatolia. *Archäologische Mitteilungen aus Iran, 26*, 81-90.
34- Boyce, M. (2011.) "*ĀB-ZŌHR*," Encyclopedia Iranica, I/1, pp. 48-50, http://www.iranicaonline.org/articles/ab-zohr.
35- Debevoise, N. C. (1942). The rock reliefs of ancient Iran. *Journal of Near Eastern Studies, 1*(1), 76-105.
36- Kanga, M. F,) 1988), *Barsom*, Encyclopedia Iranica, http://www.iranicaonline.org/articles/ab-zohr.Vol. III, Fasc. 8, pp. 825-827.
37- Kotwal, F. M., & Kreyenbroek, P. G. (2003). The Hērbedestān and Nērangestān. Volume II: The Nērangestān, Fragard 2. *Studia Iranica, 30*.